

ASLAN XƏLİLOV
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına
Tarix İnstitutunun dissertantı
E-mail: xalilov62@inbox.ru

AZƏRBAYCAN SSR RƏHBƏRLİYİNDƏ QARŞIDURMALAR ELLİKLƏ KOLLEKTİVLƏŞMƏ DÖVRÜNÜN BAŞLANĞICINDA

Açar sözlər: elliklə kollektivləşmə, N.Gikalo, neft sənayesi, Azərbaycan rəhbərliyi.

Ключевые слова: сплошная коллективизация, Н.Гикало, нефтяная промышленность, Азербайджанское руководство.

Key words: mass collectivization, N.Qikalo, oil industry, Azerbaijan's leadership.

1920-ci ilin aprel çevrilişindən başlayaraq Azərbaycan SSR rəhbərliyində baş verən siyasi ixtilafı elliklə kollektivləşmə dövrünün başlanğıcında daha da intensivləşdi. Bu dövrdə cərəyan edən hakimiyyətdaxili mübarizənin mərkəzində yenidən Az.DSİ sədri təyin edilmiş M.C.Bağirov və AK(b)P MK katibi N.Gikalo dururdu.

Ürəyincə vəzifə almayınca Tiflisdə qalmaq planlaşdıran M.C.Bağirov, nəhayət, 1929-cu ilin sentyabrında Bakıya dönməyə məcbur olmuşdu. M.C.Bağirov 1930-cu ilin payızında etdiyi qeydlərdə bu dönüşün səbəbini belə əsaslandırır: «Ölkə Komitəsinin dəfələrlə qəbul edilmiş və ciddi qərarları (o zamankı katib yol. Mamiyanın mənə qarşı tam şəkildə nifrət etdiyi bir halda)» (3, v.104).

Əslində isə, M.C.Bağirovun tezliklə inadından dönərək, hətta, qatarla deyil, drezin ailə Tiflisdən Bakıya təcili dönüşü, birbaşa, mərkəzin göstəricisi ilə əlaqədar idi.

Bakıda Azərbaycanın yeni rəhbərliyi ilə görüş zamanı M.C.Bağirov Az.DS İsədri olmaqdan imtina etməyə cəhd göstərmişdi. Onu yola gətirməyə çalışan N.Gikalov əmirzəyə çılardevrildikdən sonra respublikanı faktiki olaraq idarə edən ÜK (b)P MK təlimatçısı K.Pşenitsın M.C.Bağirova Az.DSİ sədri vəzifəsi ilə eyni zamanda XKŞ sədr müavini və AXTŞ sədri vəzifələrini tutmağı təklif etmişdilər. M.C.Bağirov onların bu təklifini rədd edərək yalnız müvəqqəti olaraq və müəyyən şərtlər daxilində Az.DSİ sədrliyinə razılıq verəcəyini bildirmişdi: «İşin şərtləribarədəmənəm Gikalo ilə öhbətım: əgər o, açıq söhbət istəyirsə – bununla əlaqədar mənim fikirlərim:

- a) milli məsələ üzrə
- b) qrupların işi üzrə
- c) işdə kollektivçilik

Yoldaş Gikalonun tam və sözsüz həmrəyliyi – lakin, təəssüf ki, sonralar praktikada buna riayət edilməməsi» (3, v.103).

Beləliklə, AK(b)P MK Katibliyinin 7 sentyabr 1929-cu il qərarı ilə M.C.Bağirov Az.DSİ sədri, 23 sentyabr 1929-cu il qərarı ilə XDİ komissarı təyin edildi. O, bu postda 4 sentyabr 1929-cu ildə XDİ komissarı vəzifəsinə təyin olunmuş Bakı həmkarlar təşkilatının nümayəndəsi olan Azad Bayramovu əvəz etdi.

AK(b)PMK plenumunun 30 sentyabr 1929-cu il qərarı ilə M.C.Bağirov MK və MK Rəyasət heyətinin üzvü təyin edildi. Həmin günün səhəri, ÜK(b)PMNK-nın Q.Orconikidzenin sədrliyi ilə keçən 1 oktyabr 1929-cu il tarixli iclasında Az.FK işçilərinin 1924-cü ildə leqallaşmış qaçaqlara qarşı törətdikləri məlum cinayət faktı müzakirə edildi.

İclasın qərarında M.C.Bağirovun nəzərinə çatdırıldığı, «...o, DSİ orqanlarında yol verilməz divan tutma metodlarına qarşı tədbir görməmiş (məhbusların öldürülməsi barədə materialların saxtalaşdırılması), belə halların təkrar olunacağı təqdirdə tam şəkildə məsuliyyət daşıyacağı haqqında xəbərdarlıq edilir» (1, v.44).

S.Qorobçenko, Y.Moroz və digərlərinin, demək olarki, analoji cinayətə görə daha ciddi cəza ya məhkum edildiyini nəzərə alsaq ÜK(b)PMNK-nın qeyd olunan qərarı izafi dərəcə də yumşaq bir hökm təsiri bağışlayırdı. Əslində isə, M.C.Bağirov ağır cəzaya layiq görülmüşdü: bir tərəfdən o, uğrunda mübarizə apardığı vəzifəyə təyin edilməmiş, digər tərəfdən isə onun üzərinə mərkəzin bütün göstərişlərinə sözsüz əməl etmək öhdəliyi qoyulmuşdu. «Əsaslı dönüş» illərində bu öhdəliklərin nədən ibarət olduğunu M.C.Bağirov yaxşı başa düşürdü: o öz günahlarını «qılıncvəqanla» yumalı idi.

Bu yolla Azərbaycana qayıdan M.C.Bağirov burada 1924-cü ildə Az.DSİ-də baş vermiş məlum hadisə ilə əlaqədar kompomatların meydana çıxmasında əli olan şəxsləri cəzalandırmaq xəttini yeritməyə başlamışdı.

Ə.Qarayev, N.Rızayev və digərə leyhdarlarının N.Gikalo tərəfindən dəstəklənməsi M.C.Bağirovla AK(b)PMK-nın birinci katibi arasında münasibətlərin get-gedə pisləşməsinə səbəb olmuşdu.

Respublikanın siyasi dairələrində «ağır, çətinadam» imici qazanmış N.Gikalo ilə bu cəhətdən ondan heç də geri qalmayan M.C.Bağirov arasında baş verən çəkişmə formal olaraq respublikanın ictimai-iqtisadi və siyasi həyatında baş verən proseslərlə əlaqədar idi. 1929-cu ilin dekabrın sonlarından etibarən Azərbaycanda (Gəncə mahalı və bir sıra digər rayonlarda) elliklə kollektivləşmə prosesinə start verilməsi, əslində, hakimiyyət uğrunda çəkişmədən başqa birşey olmayan N.Gikalo – M.C.Bağirov konflikti üçün münbit şərait yaratmışdı.

Siyasi mahiyyəti qolçomağın bir sinif kimi ləğv edilməsindən, iqtisadi mahiyyəti Azərbaycan kəndlilərindən taxılın və digər kənd təsərrüfat məhsullarının zorla müsadirə edilməsindən ibarət olan elliklə kollektivləşmə AK(b)PMK Katibliyinin, MK Rəyasət heyətinin də belə müzakirə edilmədən, qəbul etdiyi 26 yanvar 1930-cu il qərarı ilə Gəncə mahalı çərçivəsini aşaraq, tez bir zamanda, bütün Azərbaycana tətbiq edilmişdi. O zaman ən ağır yük – taxıl tədarükü adı altında aparılan həmin qarətçi tədbirlərin həyata keçirilməsi vəzifəsi, N.Gikalo tərəfindən, azqala, zorla M.C.Bağirovun çiyinlərinə qoyulmuşdu.

Nəticədə M.C.Bağirov, özündə istəmədən, «kolxozoyununun» doğurduğu və Azərbaycanın bir çox mahallarını bürüyən antisovet üsyanlarının yatırılması işinə rəhbərlik etməli olmuş, bu yolla, öz düşmənləri sırasına yenilərinə əlavə etmişdi.

N.Gikalo M.C.Bağirovu tamamilə dalana sıxmaq üçün sonuncuya qarşı respublikanın rəhbər işçilərini qaldırmaqla yanaşı onu, hətta, rəhbərlik etdiyi Az.DSİ daxilində də təcrid etməyə çalışırdı. Bu məqsədlə N.Gikalo Az.DSİ rəhbərliyinin səlahiyyətinə aid olan bir çox məsələlərin həlli ilə əlaqədar M.C.Bağirova deyil, onun müavini A.Aqrabaya və digərlərinə müraciət edirdi. Məsələn, 1928-ci ildə baş vermiş Vərgədüz hadisələrinin təhqiqatı zamanı belə olmuşdu.

N.Gikalo M.C.Bağirovla ayrı-ayrı Az.DSİ rəhbər işçiləri arasında təfriqə toxumları səpir, sonuncuları açıq şəkildə müdafiə etməkdən belə çəkinmirdi. 1930-cu ilin əvvəlində M.C.Bağirovla Quba mahal siyasi şöbəsinin rəisi Hacıyev arasında konflikt baş verən zaman N.Gikalo məhz sonuncunu müdafiə etmişdi. Beləki, M.C.Bağirov Y.Hacıyevi «qolçomaqları himayə etməkdə» təqsirləndirərək onun işdən azad edilməsi təklifi ilə N.Gikaloya müraciət edən zaman sonuncu tərəfindən rədd cavabı almışdı. N.Gikalo M.C.Bağirovun həmin müraciəti üzərində Y.Hacıyevin fəaliyyətini dəstəkləyən dərkənar qoymuşdu. Lakin

N.Gikalonun bu dərkənarına rəğmən M.C.Bağirov Y.Hacıyevi tutduğu vəzifədən kənarlaşdıraraq həbs etmişdi. M.C.Bağirovun bu və digər hərəkətləri N.Gikalonu hədsiz dərəcədə hiddətləndirmiş və onun Az.DSİ rəhbərliyinə qarşı daha kəskin hücumlarına rəvac vermişdi. MK-nın birinci katibinin bir çox iclas və müşavirələrdə, davamlı olaraq, Az.DSİ-nin M.C.Bağirova yaxın olan işçilərini rüşvətخورluqda və özbaşınalıqda ittiham etməsi məhz bu amillə əlaqədar idi: Şirvan mahal siyasi şöbəsinin fəaliyyətinin tənqidi, çekistlər tərəfindən 2.000.000 manat pulun məni sənilməsi.

N.Gikaloya «borcluqalmaq» istəməyən M.C.Bağirov birinciyə cavab olaraq onun fəaliyyətinin ən zəif nöqtələri nəzər bələr vururdu.

Kollektivləşmə nəticəsində bütün sovet məkanında, xüsusilə, milli respublikalarda kəndli müharibəsi təhlükəsi ilə üzləşən ÜİK(b)PMK 20 fevral 1930-cu ildə «İqtisadi cəhətdən geridə qalmış milli rayonlarda kollektivləşmə və qolçomaqlara qarşı mübarizə haqqında», 14 mart 1930-cu ildə «Kolkhoz hərəkətində partiya xəttini nəyin tilərinə qarşı mübarizə haqqında» qərarları qəbul etdi. Bu qərarlarda sovet məkanında, xüsusilə, milli respublikalarda kollektivləşmə prosesində ciddi nöqsanlara yol verildiyi göstərilir, məhz həmin respublikaların rəhbərləri baş verən əyinti hallarının əsas günahkarları elan edilirdilər. Qarətçi kollektivləşmənin əsas müəllifi olan İ.Stalin bu yolla öz günahlarını yerli rəhbərlərin üzərinə qoyurdu. Stalin yolu ilə gedən N.Gikaloda eynilə hərəkət edərək elliklə kollektivləşmənin doğurduğu katoklizmlərin mahal partiya və sovet rəhbər işçilərinin yarıtılmaz və səbatsız fəaliyyəti ilə əlaqələndirməyi lazım bilmişdi. AK(b)PMK Rəyasət heyətinin 14 aprel 1930-cu ilə qərarında deyilirdi: «AK(b)PMK tərəfindən 25 fevral 1930-cu ildə çağırılmış mahal partiya komitələrinin müşavirələrində ÜK(b)PMK-nın müvafiq direktivləri əsasında hazırlanmış və yerli partiya təşkilatları qarşısında tamamilə konkret vəzifələr qoyan qətnaməsi yerlərdə lazımı dəqiqlik və ardıcılıqla həyata keçirilməmişdir» (2, v.2).

MK Rəyasət heyətinin həmi iclasında Gəncə, Ağdam, Quba mahal partiya komitələrinə «qolçomağa qarşı düzgün mübarizə aparmadıqlarına görə» töhmət elan edilmiş, Quba və Qarabağ mahal komitələrinin katibləri işdən azad edilmişdilər.

ÜK(b)PMK-nın 20 fevral 1930-cu il qərarından «ruhlanan» M.C.Bağirov N.Gikaloya qarşı hücumu keçmək üçün əlverişli zamanın yetişdiyini qət etmişdi. Az.DSİ sədri ZÖK-nın 4 mart 1930-cu il iclasında etdiyi çıxışında Azərbaycanda elliklə kollektivləşmənin həyata keçirilməsi prosesində yol verilmiş əyintilərin yalnız yerli orqanların deyil, həmçinin, respublika rəhbərliyinin günahı üzündən baş verdiyini qeyd etmişdi. Onun bu çıxışı Zaqafqaziya və Gürcüstan rəhbərliyinə daxil olan bir sıra şəxslər, xüsusilə, Zaqafqaziya DSİ-nin sədr müavini, Gürcüstan DSİ-nin sədri L.Beriya tərəfindən dəstəklənmişdi. L.Beriya Azərbaycanda vəziyyətə həsr etdiyi məruzədə bir sıra ciddi problemlərə, xüsusilə, kollektivləşmənin doğurduğu çətinliklərə toxunmuşdu və onun bu mövqey N.Gikalonun ciddi narazılığına səbəb olmuşdu. 11 mart 1930-cu ildə o, M.C.Bağirovla görüşündə bu məsələyə toxunmuş və «Gürcüstanda vəziyyət bizimkindən heçdə yaxşı deyil» - deyə L.Beriya və Gürcüstan rəhbərliyini qnamışdı. N.Gikaloyeni fikirləri ÜK(b)PMK-nın, AK(b)PMK katibliyinin bədnam 26 yanvar 1930-cu il qərarının ləğv edilməsi barədə 12 mart 1930-cu il tarixli şifrəli teleqramının müzakirəsi zamanı səsəndirərək Azərbaycanda vəziyyətin Gürcüstan və Ermənistandakından daha məqbul olduğunu göstərmişdi (3, v.99).

Həmin müşavirədə M.C.Bağirov N.Gikaloya etiraz etməsədə, elə həmin gün sonuncu ya məktubla müraciət etmişdi: «AK(b)PMK katibi Gikaloya, şəxsən!

1) Mən qolçomağın ləğv edilməsinə görə Gəncə mahal partiya komitəsi rəyasət heyətinə töhmət elan edilməsinin əleyhinəyəm, orada, yəni Gəncədə, həmçinin, bir çox

rayonlarda qolçomaqsızlaşdırma MK katibliyinin 26 yanvar qərarından və xüsusilə, fevralın əvvəlində olmuş mahal partiya komitələri katiblərinin müşavirəsindən sonra, ÜK(b)PMK-nın qərarından əvvəl başlanmış və həyata keçirilmişdi...

2) Mən Sizin «Gəncə və Naxçıvandakı son faktlar, göstərirki, vəziyyət Gürcüstan və Ermənistan hadisələri xarakterini alır» fikrinizlə razı deyiləm, çünki Naxçıvandakı və Gəncədəki çətinliklər daha əvvəl başlanmışdır, son günlərdə isə biz Naxçıvanda yalnız kolxozlardan axınla deyil, əsl silahlı üsyanla üzləşmişik... 12 mart, 1930-cu il» (4, v.2).

L.Beriya ilə yanaşı, N.Gikalo – M.C.Bağirov konfliktinin ilhamçılarından biridə Q.Orconikidze idi. Cənub Qafqaz respublikalarında öz nüfuzunu qoruyub saxlamaq üçün Serqo, ənənəvi olaraq, müəyyən mənada müstəqil siyasət yürütməyə cəhd edən MK rəhbərliklərinə qarşı müxalifətçi qüvvələr formalaşdırırdı. «Çətin adam» N.Gikaloya qarşıda eyni taktikadan istifadə edən Serqo intriqaçılıq sahəsində püxtələşmiş, qətiyyətli M.G.Bağirovu irəli sürürdü.

Təsadüfi deyildi ki, 1929-cu ilin payızında Azərbaycana döən M.C.Bağirov daim Serqo ilə əlaqə saxlayır, onunla məsləhətləşirdi. 1930-cu ilin yazında L.Beriyaya göndərdiyi məktubda M.C.Bağirovona Azərbaycan mahalların da mövcud olan anarxiyadan və N.Gikalonun yarıtılmaz fəaliyyətindən şikayətlənir, tezliklə Serqo ilə görüşmək arzusunda olduğunu bildirirdi: «... əgər mahallarda vəziyyət bir qədər yüngülləşsə... Serqonun yanına getmək istəyirəm, ona, risqsiz, öz narahatlıqlarım barədə danışmaq olar» (3, v.99).

Gözlənilmədiyi kimi, Azərbaycanda 1930-cu ilin yayı siyasi baxımdan xeyli «isti» keçdi. M.C.Bağirovun «mahallarda vəziyyətin yüngülləşməsi» arzusunun əksinə olaraq həmin vaxt mahalların ləğv edilməsi ilə əlaqədar olaraq respublikada, xüsusilə də, onun kənd rayonlarında, onsuzda, mövcud olan xaos və anarxiya daha da dərinləşərək təhlükəli xarakter aldı. Mürtəcə elliklə kollektivləşmənin və mahalların ləğv edilməsi haqqında ZÖK-nin qərarının doğurduğu fəsadlar respublikada hakimiyyət daxili böhranın kulminasiya xəttinə çatmasına səbəb oldu.

Yaranmış vəziyyət, İ.Stalin tərəfindən Azərbaycan da kollektivləşmə prosesində yol verilmiş «əyintilərin» «əsasbaiskarı» elan edilən N.Gikalonun devrilməsi haqqında artıq mövcud olan planın reallaşmasını sürətləndirmişdi.

Bütün bunlarla yanaşı, N.Gikalonun Azərbaycan rəhbərliyindən uzaqlaşdırılmasını labüd edən əsas səbəb respublikanın neft sənayesində birinci beşilliyin ilk aylarından başlamış və 1930-cu ilin əvvəllərindən etibarət katastrofik xarakter daşıyan böhran olmuşdu. Neft istehsalında və qazmada müşahidə edilən katastrofik eniş prosesi o qədər güclü idi ki, bu özünü nəinki, aylıq, hətta, gündəlik istehsal proqramının göstəricilərin də aşkar şəkildə biruzə verirdi. Beləki, bütün Azneftdə neft hasilatı üzrə istehsalat proqramı 1930-cu il fevralın 6-da 79,4%, 7 fevralda isə cəmi 78,9% yerinə yetirilmişdi (7).

Neft hasilatının davamlı olaraq aşağı düşməsi prosesi 1930-cu ilin yazında və yayında da davam etmişdi. Məsələn, «Bakinskiy Raboçiy» qəzetinin 9 iyul 1930-cu il tarixli sayında dərc edilmiş «Neft hasilatı günbəgün aşağı düşür» adlı məlumatında Suraxanı rayonunda iyul ayının 7-də həmin ayın 6-sına nisbətən 107 ton azneft hasil edildiyi, Artyom adasında isə iyulun 7-də hasilat üzrə istehsalat proqramının cəmi 38,8% yerinə yetirildiyi deyilirdi (5, v.48).

Qeyd etmək lazımdır ki, rəsmi hesabatlarda göstərilən rəqəmlər həqiqi vəziyyəti düzgün olaraq əks etdirmirdilər. Bir çox hallarda, Azneft məmurları və mədən rəhbərləri tərəfindən neft hasilatı üzrə göstəricilərin bilərəkdən şişirdildiyini nəzərə alsaq, onda, mövcud vəziyyətin nəqədər kritik olduğu aydın olar. Neft hasilatında süni şişirtmələr o qədər geniş

yayılmışdı ki, bu vaxta qədər belə hallara göz yummağa üstünlük verən respublikanın direktiv orqanları işə müdaxidə etmək məcburiyyətində qalmışdı. Beləki, AK(b)PMNK-nın 4 sentyabr 1930-cu il tarixli iclasında Suraxanı rayonunda yolverilmiş saxtakarlıq və süni şişirtmə halları müzakirə edilmişdi: «... 1930-cu ilin fevralından başlayaraq, bütün Suraxanı rayonunda olduğu kimi, 3 və 6 saylı mədənlərdə də neft hasilatı proqramının əhəmiyyətli dərəcədə yerinə yetirilmədiyi aşkar oldu. 3 və 6 saylı mədənlərin müdirləri Ryabov və Kravçenko tərəfindən gündəlik neft hasilatı... şişirdilmiş rəqəmlərlə, 75-150 ton çox göstərilmişdir.

Bunun nəticəsində 29 iyun 1930-cu ildə qeyd olunan mədənlərdə 10.600 ton neft borcu toplanmışdır...» (6).

Azərbaycan neft sənayesində yaranmış ağır vəziyyət texniki və ərzaq təchizatı, əmək haqqının aşağı olması səbəbindən fəhlə axını və s. amillərlə yanaşı ilk növbədə, Stalinin bu sahə qarşısında qoyduğu planın qeyri-reallığı ilə əlaqədar idi. Beş illiyi iki il yarıma yerinə yetirməyi planlaşdıran Stalinə neft sənayesinin mövcud mənzərəsi sarsıdıcı təsir bağışlamışdı. Baş Katib, növbəti dəfə, bu uğursuzluğunu respublika rəhbərliyinin – N.Gikalonun ayağına yazmağı qərara almışdı.

ISTIFADƏ EDILMIŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İİSSA: f.1, siy.44, iş 250
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İİSSA: f.1, siy.74, iş 300
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İİSSA: f.1, siy.88, iş 14
4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İİSSA: f.1, siy.88, iş 22
5. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İİSSA: f.1, siy.122, iş 139^a
6. Постановление Президиума ЦКК АКП(б) от 4 сентября 1930 г. по вопросу об искусственном повышении добычи нефти на 3-м и 6- промысле Сураханского района Азнефти. Газ. «Бакинский рабочий», Баку, 1930, 12 сентября.
7. Постановление секретаря БК о ходе выполнения Сураханским районом промышленной программы. Газ. «Бакинский рабочий», Баку, 1930, 9 февраля.

АСЛАН ХАЛИЛОВ

КОНФЛИКТЫ В РУКОВОДСТВЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР В НАЧАЛЕ СПЛОШНОЙ КОЛЛЕКТИВИЗАЦИИ

Статья посвящена борьбе за власть в руководстве Азербайджанской ССР в начале сплошной коллективизации. Автор статьи на базе широкого фактического материала проанализировал динамику и мотивы этой борьбы. В частности, изучается суть сложных взаимоотношений между М.Дж.Багировым и Н.Гикало.

ASLAN KHALILOV**THE STRUGGLE IN THE LEADERSHIP OF AZERBAIJAN SSR IN THE
BEGINNING OF MASS COLLECTIVIZATION**

This article, dedicated to the political struggle between communist leaders of the Soviet Azerbaijan in 1929-1930. The author basing upon concrete factual accounts substantiates dynamics and motives of the political fights in the leadership of Azerbaijan SSR in given period. Particularly, here is examined context of relationships between M.Bagirov and N.Qikalo.

Rəyçilər: t.ü.f.d. İ.Niftəliyev, t.e.d. A.Məmmədov

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun "Azərbaycanın müasir tarixi" öbəsinin 1 dekabr 2014-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №15).